

Таким чином, дидактична адаптація студента-першокурсника є складним динамічним процесом, який обумовлюється взаємним впливом власних складових. Наступність дидактичних систем загальної середньої та вищої освіти утворює зовнішню складову. До внутрішньої складової слід віднести особистісну мотиваційну сферу і рівень інтелектуального розвитку студента. При цьому інтелект можна вважати змістовним ядром дидактичної адаптації студента-першокурсника університету. Подальший розвиток проблеми можливий у напрямку розкриття інших складових дидактичної адаптації та вивчення їх впливу на процеси подолання дезадаптації студентів-першокурсників природничих факультетів університетів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Плотнікова О.Б. Дидактична адаптація студентів першого курсу вищого педагогічного закладу (на матеріалі вивчення іноземної мови): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.09 / Плотнікова Олена Борисівна. – К., 2001. – 152 с.
2. Ловцов Д.А. Адаптивная система индивидуализации обучения / Д.А. Ловцов, В.В. Богорев // Педагогика. – 2001. – №6. – С.24–28.
3. Делікатний К.Г. Становлення студента: Питання адаптації випускника школи у вузі / Делікатний К.Г – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1983. – 48 с. (Серія «Педагогічна»; № 6).
4. Ляхова І. Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників / Ірина Ляхова, Олександр Учитель // Рідна школа. – 2001. - №1. – С.61–63.
5. Петренко В.В. Наступність форм навчання в загальноосвітній школі і вищому закладі освіти як засіб дидактичної адаптації студентів: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.09 / Петренко Вікторія Віталіївна. – Луцьк, 2006. – 212 с.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
7. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
8. Казанцев С.Я. Методологическая культура студентов в условиях фундаментализации обучения / С.Я. Казанцев, Л.А. Казанцева // Педагогическое образование и наука. – 2001. – №3. – С.9–14.
9. Гуревич К.М., Горбачева Е.И. Умственное развитие школьников: критерии и нормативы / К.М. Гуревич, Е.И. Горбачева. – М.: Знание, 1992. – 80 с.
10. Цехлин В.С. Предупреждение неуспеваемости учащихся / В.С. Цехлин – М.: Знание, 1989. – 80 с.
11. Петренко В.В. Дослідження рівня мотивації як показника адаптації студентів-першокурсників університетів / В.В. Петренко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. / редкол.: Т.І.Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя: Вид-во ГУ «ЗІДМУ» – 2007. – Вип. 46. – С. 69–73.

УДК 378.147

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У МЕЖАХ ДІЯЛЬНІСНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ З МЕНЕДЖМЕНТУ ОРГАНІЗАЦІЙ

Пшенична О.С., аспірант

Запорізький національний університет

У статті розглядаються питання основних компетентностей фахівця з менеджменту організацій, що необхідні йому для здійснення професійної діяльності. Доведена необхідність діяльній підготовки майбутнього управлінця для формування цих компетентностей. Виявлений зв'язок між навчальною та професійною активністю менеджера.

Ключові слова: менеджер організацій, компетентність, професійна діяльність, навчальна діяльність, діяльній підготовка.

Пшеничная Е.С. КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В РАМКАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТА МЕНЕДЖМЕНТА ОРГАНИЗАЦИЙ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье рассматриваются вопросы компетентностей специалиста по менеджменту организаций, которые необходимы ему для выполнения профессиональной деятельности. Доказана необходимость деятельности подготовки будущего управленца для формирования этих компетентностей. Выявлена связь между учебной и профессиональной деятельностью менеджера.

Ключевые слова: менеджер организаций, компетентность, профессиональная деятельность, учебная деятельность, деятельностная подготовка.

Pshenichnaya E.S. COMPETENCE APPROACH IN FRAMEWORK OF ACTIVITY TRAINING OF A SPECIALIST ON MANAGEMENT OF ORGANIZATIONS / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The questions of competences of a specialist on management of organizations, which are necessary for implementation of professional activity, are examined in this article. The necessity of activity training of a future leader is proved for forming of these competences. Discovered is the relation between educational and professional activities of a manager.

Key words: manager of organizations, competence, professional activity, educational activity, activity training.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, висувають нові вимоги до підготовки фахівців з вищою освітою, здатних до саморозвитку та успішної професійної самореалізації на основі формули «освіта через усе життя». Тому перед вищими навчальними закладами постає необхідність оновлення методології підготовки студентів на засадах компетентнісного підходу, у рамках якого значно підвищується практична спрямованість навчання, розвивається самостійність у постановці та рішенні професійних проблем, моделюється майбутня діяльність за фахом, вдосконалюється критичність мислення. Особливо актуальним в умовах сучасного українського суспільства є створення генерації керівників і менеджерів, здатних ефективно працювати, що передбачає розвиток у них системи дій реалізації фахової діяльності та формування професійних компетентностей.

Сутністю компетентнісного підходу займаються Н.М. Бібік, М.С. Головань, І.О. Зімня, А.К. Маркова, Н.В. Морзе, О.В. Овчарук, Ю.Г. Татур, А.В. Хуторський та ін. Компетентність фахівця є підґрунтям його готовності виконувати професійні функції, що вивчається в межах діяльнісного підходу. Його основи були закладені в працях видатних вчених-психологів О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна і Б.Г. Ананьєва. У педагогіці цей напрям запровадив П.Я. Гальперін, який розвивав теорію поетапного формування розумових дій. Суттєвий внесок у подальший розвиток цього педагогічного вчення внесли концепції Б.Ц. Бадмаєва, А.О. Вербицького, В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, І.І. Ільєсова, Ю.І. Машбица, З.О. Решетової. На сучасному етапі досить докладно теорію і модель діяльнісного підходу в підготовці фахівців висвітлено в роботах українського вченого Г.О. Атанова.

Незважаючи на досить велику кількість публікацій стосовно діяльнісного та компетентнісного підходів у навчанні, питанню зв'язку між ними, особливо в контексті підготовки майбутнього фахівця з менеджменту організацій (МО), на жаль, не приділяється достатньої уваги.

Мета нашої статті полягає у визначенні необхідних для здійснення професійної діяльності компетентностей особистості спеціаліста з управління та доведення важливості діяльнісної підготовки майбутнього менеджера організацій.

Сучасність висуває перед освітою необхідність у новій парадигмі, яка дозволить сформувати фахівців з відповідним рівнем готовності до професійної діяльності. Вирішити цю проблему дозволяє практична підготовка спеціаліста з сукупністю відповідних компетентностей. Компетентність фахівця – це «...інтегральна якість особистості, що характеризує його прагнення і здатності (готовність) реалізувати свій потенціал (знання, уміння, досвід, особистісні якості та ін.) для успішної діяльності у відповідній сфері» [1, 26]. Це не єдине визначення, і в різних авторів поняття компетентності має дещо відмінні значення, але всі вони підтримують думку про її розкриття в межах професійної діяльності.

Розглянемо підготовку майбутнього менеджера підприємства з позиції компетентнісного підходу, для чого виділимо його кваліфікаційні якості. Професійна діяльність фахівця з управління організацією полягає у виконанні функцій планування, організації, координування, мотивації та контролю. Також важливим у структурі виконання його роботи є прийняття рішення [2]. На основі аналізу функцій та особливостей професійної діяльності менеджера Н.Л. Замкова виділила групи професійних якостей, до яких віднесла: комунікативні – лаконічність, комунікативна обізнаність, переконливість, впливовість; управлінські – діловитість, організованість, обізнаність, здатність на виправданий ризик; фахові – аналітичність, прогностичність, здатність до координації, конкурентоспроможність, комп'ютерна грамотність, вільне володіння рідною та іноземною мовами; особистісні – професійна відповідальність, гуманність, самостійність, адекватна самооцінка, реагування в конфліктних ситуаціях, емоційна стабільність [3, 8]. С.М. Тарасова визначила структуру готовності майбутнього менеджера до управлінської діяльності й виділила групу знань і вмінь, що необхідні йому в роботі [4, 8]. До знань автор віднесла управлінські (включаючи менеджмент і маркетинг), економічні, інформаційні,

математичні та психологічні, до умінь – проектувальні, комунікативні, гностичні, організаторські й конструктивні.

Проведений огляд дозволяє нам стверджувати, що проблема підготовки майбутнього менеджера є дуже актуальною, тому що сьогоднішня і майбутня Україна потребує високоєфективних фахівців, підготовлених до **управлінської діяльності**. Не менш важливим у формуванні майбутнього управлінця більшість дослідників вважає **комунікативну підготовку**, формування умінь професійного **застосування інформаційних технологій** та обов'язковість ґрунтовної **економічної підготовки**. Тобто, зважаючи на компетентнісний підхід у підготовці фахівця, можна виділити такі якості особистості спеціаліста з менеджменту організацій – управлінська, економічна, інформаційна та комунікативна компетентності, між якими існує певний зв'язок.

Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх фахівців підсилює практичну спрямованість освіти та її професійний аспект, що підкреслюється діяльнісною підготовкою. З психологічної точки зору діяльність – це «...динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу й реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній діяльності» [5, 101]. Діяльнісний підхід активно використовують у педагогіці, що передбачає зв'язок змісту фахової підготовки і навчання з професійною діяльністю. Існує термін «навчальна діяльність» (А.О. Вербицький, І.І. Ільєсов, Ю.І. Машбиць, З.О. Решетова, Д.Б. Ельконін), який обумовлює процес навчання з позиції студента як суб'єкта педагогічного процесу. Навчальна діяльність – це діяльність із самоперетворення, продуктом якої є ті зміни, що відбулися в процесі її виконання у самому суб'єкті [6, 12]. А.О. Вербицький вважає, що умовою підвищення ефективності навчання у ВНЗ є створення психолого-педагогічних умов, у яких студент стає активним суб'єктом навчальної діяльності. Але, на думку автора, існують дві проблеми, що перешкоджають розповсюдженню цього підходу. Їх сутність полягає в тому, що професійна і навчальна діяльність принципово розрізняються між собою за характером, засобами здійснення та формами організації [7, 49].

Г.О. Атанов вважає, що професійна діяльність є сутністю процесу навчання, а формування способу дії майбутнього фахівця – кінцевою метою педагогічного процесу у вищій школі. Навчальна діяльність – спеціально організований вид діяльності, спрямований на засвоєння досвіду попередніх поколінь, результатом якої є формування способу дії. На основі діялісного підходу до навчання автор визначає принципи, якими слід керуватися при підготовці спеціаліста [8]. У першу чергу, зміст підготовки в навчальному закладі складає система дій та знання, які забезпечують їх виконання. По-друге, у процесі підготовки студенти виконують навчальну діяльність, яка моделює майбутню професію, що зумовлює необхідність рішення ними навчальних завдань та здійснення відповідних дій за допомогою знань. По-третє, навчальний процес являє собою сукупність двох взаємопов'язаних видів діяльності – викладача та студента, і роль педагога полягає в проектуванні, організації та управлінні навчальною діяльністю.

Діяльність (навчальна і професійна) здійснюється у відповідних до суб'єкта діяльності зовнішніх та внутрішніх умовах і складається із взаємопов'язаних елементів. Ці складові за різними джерелами дещо відрізняються:

- у Г.О. Атанова навчальна і професійна діяльність складається з такого ланцюга: потреба → мотив → мета → дії → операції → продукт [8, 10];
- діяльність за А.О. Вербицьким здійснюється в такій послідовності: потреба → мотив → мета → дії → засоби → предмет → результат [7, 48];
- М.М. Вересов виділяє в діяльності такі складові: мотив → мета → задача → дії → контроль → результат → рефлексія [9].

Усі дослідники серед загальних складових виділяють мотив, мету, дії та результат (продукт). До будь-яких дій і вчинків людину спонукають потреби, тому ми згодні з тим, що першим складником діяльності є потреба. За психологічним словником *потреба* – це «вихідна форма активності» [5, 351]. Наступним елементом діяльності є *мотив* – «спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта» [5, 264]. Мотивами можуть бути інтереси, прагнення, емоції, установки й ідеали. Усі автори виділяють у діяльності мету, яка є визначальним чинником активності людини. *Мета* – це «усвідомлений образ передбачуваного бажаного результату, на досягнення якого спрямована дія людини, заздалегідь уявлюваний результат свідомої діяльності» [5, 246]. Але щоб отримати результат, необхідно здійснити деякі операції або дії. Дія – це «довільна навмисна опосередкована активність, спрямована на досягнення усвідомлюваної мети» [5, 97]. Одна операція не призведе до бажаного результату, для цього необхідна сукупність дій. Крім дій, для досягнення цілі слід скористатися засобами – об'єктами, які визначаються характером мети й особливостями предмета діяльності [6, 55]. Як наслідки дій отримується реальний результат, який необхідно порівняти з метою. Для цього використовують *рефлексію* – «міркування сповнене сумнівів, протиріч» [5, 427]. Отже, на нашу думку, діяльність (навчальна і професійна) складається з таких компонентів: потреба → мотив → мета → дії → засоби → результат → рефлексія. Ці елементи знаходяться у відповідній послідовності, яка представлена на рис. 1.

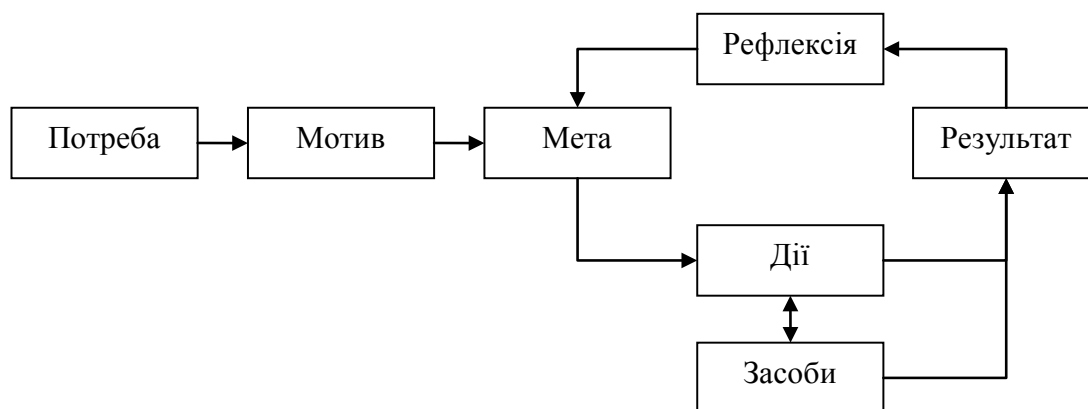

Рис. 1. Співвідношення компонентів діяльності

Діяльнісний підхід з педагогічної точки зору передбачає зв'язок змісту фахового навчання з майбутньою професією, тому розглянемо змістовне наповнення діяльності фахівця з управління в порівнянні з його підготовкою.

Навчальну діяльність зумовлюють пізнавальні потреби (за А.О. Вербицьким [7, 49]), роботу управлінця – необхідність у самореалізації (за М. Месконом [2]).

У педагогіці виділяють декілька груп мотивів навчання: соціальні, які розглядаються як прагнення особистості шляхом учіння затвердити свій соціальний статус у суспільстві в цілому, у певному соціальному колективі; спонукальні – пов'язані з впливом на свідомість того, хто навчається, певних чинників, а саме: вимог батьків, авторитету викладачів, колективу однолітків та ін.; пізнавальні – проявляються у пробудженні пізнавальних інтересів і реалізуються шляхом отримання задоволення від самого процесу пізнання і його результатів; професійно-ціннісні – відображають прагнення студента отримати професійну підготовку для участі у продуктивній сфері життєдіяльності; меркантильні – пов'язані з безпосередньою матеріальною вигодою особистості, але вони не є вирішальними. Що стосується професійної діяльності менеджера, до адекватних мотивів його діяльності відносять такі: професійний, матеріальний, відповідальності перед іншими, соціального статусу (престижу), влади, незалежності (за О.П. Ісаєвим [10]).

Якщо розглядати види діяльності з позиції мети їх здійснення, то слід зазначити, що підготовка фахівця вимагає його загального та професійного розвитку [7, 49]; при виконанні роботи менеджер прагне досягнення успіху особистого або організації [2, 47].

Що стосується дій студентів в освітньому процесі, А.О. Вербицький [7, 49] виділяє пізнавальні (переважно інтелектуальні), І.І. Ільєсов виокремлює в навчанні сприйняття, пошук, порівняння, усвідомлення [11, 113-115]. Проведений нами огляд свідчить, що більшість дослідників [2; 3; 4] розглядають діяльність менеджера як систему практичних дій, яка передбачає виконання функцій з управління та прийняття рішень.

Засобами навчальної діяльності А.О. Вербицький [7] вважає психічне відображення реальності, для професійної активності – перетворення реальної дійсності. Ю.І. Машбиць [6, 54] розрізняє засоби діяльності та засоби розв'язання задач, до яких відносить матеріальні (знаряддя праці, комп'ютери, машини та ін.), матеріалізовані (креслення, схеми та ін.) та ідеальні (образи, знання та ін.). На нашу думку, саме матеріальні, матеріалізовані та ідеальні засоби дозволяють виконувати дії в процесі навчання та професійної активності.

Результатом навчання є практичні здібності особистості та система її ставлення до світу, до людей та до себе (за А.О. Вербицьким). Продукти діяльності менеджера – це нові проекти, договори, контакти, товари, що виробляє підприємство, (за М.М. Вересовим). На нашу думку, результатами підготовки фахівців з МО є управлінська, економічна, комунікативна та інформаційна компетентності, які виявлені нами в проведеному огляді публікацій.

Дослідники виявляють рефлексію як важливу складову діяльності. Рефлексія – одна з форм самосвідомості, орієнтована на осмислення людиною своєї поведінки та поведінки своїх партнерів, а також на оцінювання свого «я», своєї особистості, діяльності своєї та інших. Цей психологічний механізм виконує функцію аналізу особистої діяльності, спрямованої на виявлення причин труднощів та корекцію виконуваних дій. У навчанні Ю.І. Машбиць [6, 20] виділяє особистісну, інтелектуальну та міжособистісну рефлексію, у роботі менеджера необхідні ті ж самі різновиди відображення.

Проведений огляд дозволяє нам сформуванати змістовне наповнення двох видів діяльності – навчальної та професійної для їх порівняння (табл. 1).

Таблиця 1 – Змістовне наповнення навчальної та професійної діяльності майбутнього фахівця з менеджменту організації

Структурні елементи	Навчальна діяльність	Професійна діяльність
Потреба	у навчанні, отриманні професії	у самореалізації
Мотив	пізнавальний, професійно-ціннісний, соціальний та спонукальний	професійний, матеріальний, відповідальності перед іншими, соціального статусу (престижу), влади, незалежності
Мета	загальний та професійний розвиток особистості	досягнення успіху (особистого або організації)
Дії	сприйняття, пошук, порівняння, усвідомлення	практичні, що передбачають планування, організацію, координування, мотивацію, контроль та прийняття рішень
Засоби	матеріальні, матеріалізовані, ідеальні	матеріальні, матеріалізовані, ідеальні
Результат	управлінська, економічна, комунікативна й інформаційна компетентності фахівця	нові проекти, договори, контакти, товари, що виробляє підприємство
Рефлексія	інтелектуальна, особистісна, міжособистісна	інтелектуальна, особистісна, міжособистісна

Побудоване змістовне наповнення свідчить про те, що підготовка фахівця з МО та його професійна діяльність мають дещо відмінне змістовне наповнення. Тому при підготовці фахівця слід реалізувати трансформацію одного виду діяльності в інший з відповідною зміною кожного з елементів процесу навчання. Тобто підготовка майбутнього управлінця обов'язково повинна моделювати майбутню професійну активність від потреби до рефлексії. Деякі з них достатньо близькі, як, наприклад, потреба в навчанні й отриманні професії та необхідність у самореалізації, професійно-ціннісне спонукування та професійні мотиви. Якщо порівняти цілі двох видів активності, то загальний і професійний розвиток особистості фахівця і є досягненням успіху стосовно навчання. У процесі навчання студенти повинні засвоювати знання і дії, що моделюють практичне виконання роботи за фахом, тобто операції з планування, організації, координування, мотивації, контролю та пошуку рішення. Для вирішення цієї проблеми в освітньому процесі слід використовувати різноманітні форми активного навчання від проблемних лекцій і методу проектів до ділових ігор та імітаційного моделювання. Слід додати, що ділові ігри та імітаційне моделювання були розроблені саме для підготовки майбутніх управлінців. Такі форми навчання застосовують у процесі розв'язання задач професійного спрямування, засвоєння нового й закріплення старого матеріалу, для виявлення відхилень у знаннях, для самодіагностики, що сприяє розвитку рефлексії. На жаль, результати двох видів діяльності дуже розрізняються, але оволодіння запропонованими компетентностями реалізується в навчанні, у процесі здійснення якого можна моделювати й імітувати розробку проектів, підписання договорів та появу нових контактів. У вирішенні цієї проблеми теж можна застосовувати ігрові технології. Види рефлексії, що розвиваються в процесі підготовки фахівця, дозволять йому в професійній активності здійснити порівняння результату свого або організації з поставленою метою. Для розв'язання завдання розвинення механізму відображення у тих, хто навчається, важливу роль відіграє викладач, особливо на початку навчання.

Вищевикладене підтверджує необхідність реалізації принципів організації навчання на основі діяльнісного підходу для усунення суперечностей між двома видами діяльності:

- зміст підготовки майбутнього фахівця з менеджменту організації передбачає формування в нього способу дій з виконання функцій управління та прийняття рішень;
- у процесі навчання майбутні управлінці вирішують навчальні завдання, які моделюють управлінську, економічну, комунікативну й інформативну діяльність;
- викладачі з дисциплін так організують і управляють навчальною діяльністю студентів (застосування різноманітних форм та методів навчання), що вона проектує майбутню професійну діяльність.

Розгляд процесу навчання фахівця з менеджменту організації з позицій діяльнісної підготовки передбачає формування в нього управлінської, економічної, комунікативної та інформаційної компетентностей, які дозволять йому в подальшому здійснювати професійну діяльність (рис. 2).

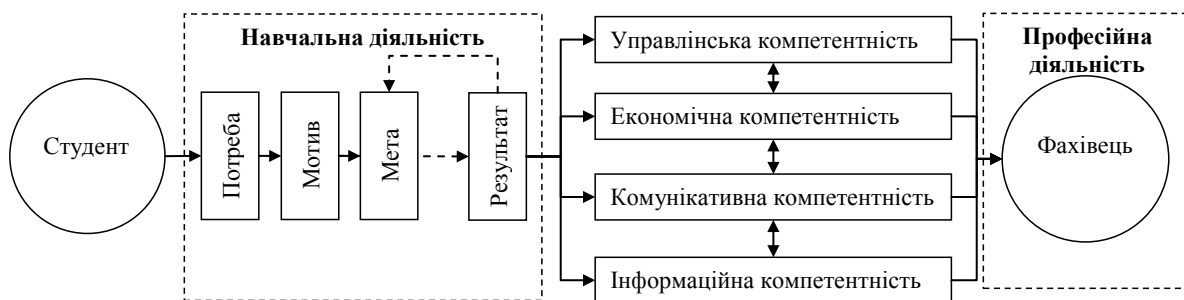

Рис. 2. Взаємозв'язок між компетентностями менеджера та його професійно-діяльнісною підготовкою

Як бачимо, розвиток компетентностей фахівця з МО відбувається в рамках навчальної діяльності, а якості, у свою чергу, дозволяють йому здійснювати професійну активність.

Отже, за результатами проведеного дослідження було встановлено зв'язок між навчальною і професійною діяльністю майбутнього фахівця з МО за допомогою основних його компетентностей. На підставі теоретичного аналізу нами були виділені компоненти діяльності двох видів та визначено їх змістовне наповнення, завдяки чому можна здійснювати практичну підготовку у відповідності до вимог нормативних документів до кваліфікаційних характеристик фахівців з управління. На нашу думку, подальшої розвідки потребує структура управлінської діяльності та формування дій, що забезпечують розвиток компетентностей менеджера організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования. Авторская версия / Юрий Геннадьевич Татур. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 18с. – (Серия: Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы»).
2. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ. А.А. Быковского. – М.: Дело, 2000. – 704с.
3. Замкова Н.Л. Формування професійних якостей майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності у процесі вивчення іноземних мов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Наталія Леонідівна Замкова. – К., 2005. – 20с.
4. Тарасова С.М. Формування у майбутніх менеджерів фінансово-економічного профілю готовності до управлінської діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Світлана Михайлівна Тарасова. – Кіровоград, 2006. – 20с.
5. Психологічний тлумачний словник / [авт.-уклад. Шапар Віктор Борисович]. – Х.: Прапор, 2004. – 640с.
6. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью / Ефим Израилевич Машбиц. – К.: Вища школа, 1987. – 224с.
7. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: [Метод. пособие] / Андрей Александрович Вербицкий. – М.: Высшая школа, 1991. – 207с.
8. Атанов Г.А. Деятельностный подход в обучении / Геннадий Алексеевич Атанов. – Донецк: ЕАИ-пресс, 2001. – 160с.
9. Вересов Н.Н. Психологические компоненты управленческой деятельности / Николай Николаевич Вересов // Центр дистанционного образования «Элитариум». – 2008. – 21 июля. Режим доступа к статье: http://www.elitarium.ru/2008/07/09/komponenty_deyatelnosti.html.
10. Исаев А.П. Мотивация эффективности менеджера / Александр Петрович Исаев // Центр дистанционного образования «Элитариум». – 2008. – 14 июня. Режим доступа к статье: http://www.elitarium.ru/2008/06/14/motivaciya_jeffektivnosti.html.
11. Ильясов И.И. Структура процесса учения / Ислам Имранович Ильясов. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 200с.